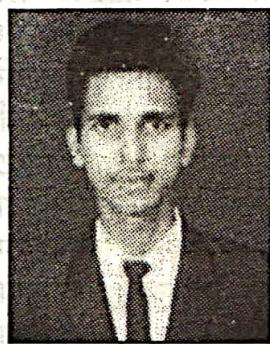

'तुका म्हणे आता'
तुकारामांचा विचार
साकारणारे नाटक

प्रा. विनय मडगांवकर
मराठी विभाग, गोवा
विद्यापीठ, गोवा.
दूरभाष : ८३०८४७७६६४

“इंद्रायणीत बुडवलेले अभंग काही नाटकांत पांडूरंग, तर काही नाटकात इंद्रायणी परत तारते. असे दाखवले आहे. 'तुका म्हणे आता' यात रामेवरशास्त्री म्हणतात, “लोकगंगेन हे रत्न उचलून परत दिलं.” हा संवाद वास्तवदर्शी आहे. रामशास्त्री पुढे जे म्हणतात, 'मुठभर सत्ताधीशांना अधिकाराच्या बळावर जनतेला पटलेलं तत्त्वज्ञान दडून टाकता येत नाही.' हे त्रिकालबधीत सत्य आहे.

प्रस्ताविक : 'तुका म्हणे तोची संत ! सोसी जगाचे आधत !!' संत तुकारामांनी संताची आई व्याख्या केली आहे. 'ज्यांनी बडीरपूऱ्या अंत केला ते संत' असे आपण संतांविषयी ऐकतो, वाचतो. संत हे शांत असतात, पण ज्यावेळी त्यांची चरित्रे - अभंग अभ्यासतो त्यावेळी वस्तुस्थिती लक्षात येते. त्यांच्या असमान्य कर्तृत्वामुळे जरी आपण त्यांना देवत्व बहाल केले असले, तरी ते आपल्यासारखे मानव होते, हे विसरता कामा नये. त्यांनाही भावभावना होत्या. त्यांच्याही मनाला वेदना होत होत्या. म्हणूनच जन्मदात्यांच्या निधनानंतरही तिरस्कृत अवहेलना कारणांच्या धर्ममार्तडांवर बाल ज्ञानदेव रागवले. त्यावेळी “विश्व रागे झाले वन्ही | संते सुखे व्हावे पाणी!!” असे मुक्ताईने समजावले. याच मुक्ताईने गोरोबांच्या घरी क्रोधीत झालेल्या नामदेवांना “अखंड जयासी देवाचा शेजारा कां रे अहंकार नाही गेला!!” असा सरळ प्रश्न केला. चांगदेवांचा अहंकार मुक्ताईने नाहीसा केला. शांतमूर्ती संत एकनाथ समरभूमीवर लढले. राष्ट्रधर्माचा प्रसार करणांच्या समर्थ रामदासांनी 'देव मस्तकी धरावा। अवघा हलकल्होळ करावा। मुलुख बुडवा की बडवावा धर्मस्थापनेसाठी !!' असा आदेशच दिला. अशा अशांत संतमालिकेचे कळस ठरले ते संत तुकाराम महाराज.

तुकराम - नाट्यविषय : तुका 'राम' आणि 'राम' दास हे दोघेही शिवशाहीचे समकालीन साक्षीदार संतकवी. दोघांच्याही नावांत, वक्तृत्व-कर्तृत्वात 'राम' आहे. त्यांच्या काव्याचा मूलाधार परमेशभक्ती आहे, तसेच स्वानुभवाने संपादन केलेले ज्ञान आहे. समाजप्रबोधनाबरोबर तत्कालीन अत्याचारी बादशहांविरुद्ध विद्रोह आहे. देवळांसह देवदेवतांच्या मुर्त्या फोडून टाकणांच्या यवनांविषयी समर्थ रामदास म्हणतात ‘देवद्रोही अवघे कुत्ते। मारोनी घालावे परते। देवदास पावती फत्ते। यदार्थ संशय नाही!!’ तर मिशी छाटून दाढी वाढवणांच्या सुलतांनांविषयी संत तुकाराम म्हणतात, ‘हनुमंत महाबळी। रावणाची दाढी जाळी।’ दोघांतही ही अशी समानता असली तरीही महंतांची शिव्यसेना उभी करणांच्या समर्थांच्या तुलनेत संत तुकारामांना सामाजिक स्तरावर अधिकच संघर्ष करावा लागला. ‘रात्रंदिन आम्हा युधाचा प्रसंग। अंतरबाह्य जग आणि मन’ अशा अंतरबाह्य स्वरूपाचा भीषण संघर्ष होता. त्यातच त्यांचा अंत झाला. या वास्तवामुळेच इतर संतांपेक्षा संत तुकारामांच्या जीवनचरित्राकडे अनेक नाटककार आकर्षित झालेत. त्यामुळेच त्यांच्या जीवनावर अधिकतर नाट्यकृती निर्माण झालेल्या पाहयला मिळतात. डॉ. भालचंद्र फडके यांच्या मतानुसार “प्रसंग आणि संवाद या द्वारे व्यक्त होणारा संघर्षमय कथात्मक अनुभव म्हणजे नाटक होय.” त्यानुसार असे असंख्य संघर्षमय प्रसंग तुकारामांच्या चरित्रातून सापडतात. जे नाटककारांना खुणावतात. साहित्यिकांनी संत तुकारामांच्या विविध पैलूंवर प्रकाश टाकत रंगभूमीवर 'तुका-रामायण' साकार करण्याचा, सादर करण्याचा प्रयत्न केला.

गोवा-महाराष्ट्रातील नाटकांमधील तुकाराम : संत तुकाराम हे रंगभूमीवर सादर करण्यास योग्य असे विविध रंगी शतपैलू व्यक्तिमत्त्व. 'जशी दृष्टी तशी सृष्टी' या उक्तीप्रमाणे ज्या नाट्यलेखकांनी संत तुकारामांकडे जे गुण शोधण्याचे प्रयत्न केलेत, त्यांना ते गवसले व लेखणीद्वारे साहित्यकृतीतून प्रगटले. बाबाजी राणे यांनी 'संत तुकाराम' या नाटकात 'वैष्णव तो जया। अवघी देवावरती माया!!' अशा वृत्तीचे विटुलभक्तीत रमणारे, अपमान करणांच्यांसमोर विनम्रपणे मृदू बोलणारे संत तुकाराम पहायला मिळतात.

नानासाहेब शिरगोपीकर यांच्या 'तुका म्हणे मी वेगळा' या नाटकामधून 'जे का रंजले गंजले। त्यासी म्हणे जो आपूले।' असे दीनदुबळ्यांना अपूलकीने मदत करणारे देवभोळे, शांत, संत तुकाराम अवतरतात. गोमंतकीय नाट्यलेखकांनी आपापल्यापरीने तुकारामचरित्राचा वेद घेतलेला दिसतो. प्रसाद सावंत यांच्या 'तुका आकाशा एवढा' या नाटकात देवभक्ती व समाजप्रबोधन करणाऱ्या संत तुकारामाच्या जीवनातील लोकमानसात प्रचलीत चमत्कारीक प्रसंगही दाखवले आहेत. नंद्र नाईक यांचे 'तुका झालासे कळस' या नाट्यसंहितेमधून संत तुकाराम चरित्राधरे लेखककालीन समाजाचे चित्र काही अंशी प्रतिबिंबीत होताना दिसते. या सर्वपिक्षा वेगळा ठरतो तो विष्णू सूर्या वाघ यांच्या 'तुका अभंग अभंग' या नाटकातील सडेतोड विद्रोही वृत्तीचा तडफदार तुकाराम. समाजातील जारींच्या बंधनांविरुद्ध संत तुकारामांनी बंडाचा झेंडा हाती घेता. सिध्दहस्त लेखक पु. ल. देशपांडे यांनी या संताच्या याच महत्वपूर्ण प्रबोधनकार्याचा आलेख प्रभावीपणे आपल्या 'तुका म्हणे आता' या नाटकात मांडण्याचा प्रयत्न केला.

'तुका म्हणे आता' चा मुख्य विषय : संतांच्या साहित्यात 'भक्ति' केंद्रस्थानी आहे, हे सर्वमान्य सत्य आहे. त्याच बरोबर त्या साहित्यातून दिसणाऱ्या सामाजिक जाणीवाही कुणी अमान्य करणार नाही. संत साहित्याविषयी डॉ. चंद्रकांत देऊळकर लिहितात की, 'संतसाहित्य हे विशिष्ट काळात जरी निर्माण झाले असले, तरी त्यात आलेले विचार विशिष्ट काळापुरते व समाजापुरते मर्यादित नाहीत. त्यात त्रिकालबाधित सत्याचा विचार आहे.' जातद्वेष हा फक्त आपल्याच देशात नव्हे, तर विश्वभर पसरलेला विषारी विषय आहे. भारतीय संतांनी तो शांततेने समर्थपणे हाताळ्ला. संत ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम आदींनी भक्तीबळाने या जातीभेदांच्या सीमारेषा पुसून टाकण्याचा प्रयत्न केला. संत तुकारामांच्या काळात स्पृशास्पृशतेचा पसारा फार माजला होता. तो रोखण्यासाठी तुकोबांनी 'विष्णूमय जग वैष्णवांचा धर्म। भेदा भेद भ्रम अमंगळ' या मनवतावादी विचाराचा पुरस्कार केला. म्हणून पु. ल. देशपांडे यांसारख्या विनोदी लेखकाला तुकाराम चरित्रातील जातीभेद निवारण कार्य आपल्या 'तुका म्हणे आता' या नाटकात गांभीर्याने दर्शवावे असे वाटले. या नाट्यकृतीविषयी भीमराव कलकर्णी लिहितात, 'उपलब्ध संतचरित्रपर नाटकांमध्ये पु. ल. देशपांडे यांचे 'तुका म्हणे आता' हे नाटक निराळ्या प्रकृतीचे म्हणून

लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. बाकीची जुन्या नाटकांच्या परंपरेत मोडणारी आहेत.' 'तुका म्हणे आता' ची संहिता : आपल्या जीवन उद्देविषयी संत तुकाराम म्हणतात, "आम्ही वैकुंठवासी आलो याच कारणासी। बोलेले जे त्रिष्णी साच भावे वर्ताविया।" आपल्या प्रबोधन कार्याविषयी ते म्हणतात, "धर्म रक्षावयासाठी करणे आटी आम्हासी। वाचा बोलो वेदनीती करू संती केले तें।" तुकोबांनी वेदनीती बोलणे हेच तत्कालीन मंबाजी, रामशास्त्री यां सारख्यांना मान्य नव्हते, म्हणून ते तुकोबांविरुद्ध उभे ठाकले. त्यामुळे रात्रंदिन असे असंख्य युधाचे प्रसंग तुकाराम महराजांच्या जीवनात त्यांनी अनुभले आहेत. 'तुका म्हणे आता' या नाटकात लेखकाने मोजकेच पण नेमके प्रसंग साकार करून नाटकाचे प्रवेश व पात्रे निवडली आहेत. त्यातून नाटकाचा पिळही सैल होणार नाही याचेही भान ठेवले आहे. संहितेतील पात्रांच्या संवादातून गतइतिहास व प्रसंग योग्य त्या ठिकाणी स्पष्ट करतात. तुकाराम, जीजाऊ, संताजी, ग्यानबा, पिन्या, मंबाजी, रामेश्वरशास्त्री, जानकी ही मुख्य पात्रे आहेत. तीन अंकात अंभंग लेखन, त्यांचे नदीत विसर्जन व लोकांगेत त्यांचे तरणे या विषयाबरोबर आरंभी उंचनीच भेदाभेदभ्रम व शेवटी भ्रमनिवारण अशी या संहितेची संरचना आहे. जातीभेदांविषयी प्रबोधन करणारे संत तुकारामांचे अर्थपूर्ण अभंग लेखकने नाट्यप्रसंगानुरूप निवडले आहेत. या नाटकासाठी ग. दि. माडगुळकरांनी गीते लिहून दिली आहेत. त्याविषयी पु. ल. देशपांडे लिहितात, 'ती गीते मात्र ह्यातल्या तुकोबांच्या अभंगाइतकेच आजही आपले ताजेपण टिकवून राहिली आहेत.'

उपेक्षितांची आत्मियता : अनंत थोपाटे यांच्या मतानुसर 'संत तुकारामांच्या अभंगातून दलित, उपेक्षित समाजाच्या भावना आणि आकांक्षा अतिशय आत्मियतेने आणि समर्थपणे प्रकट झाल्या आहे.' हीच भावना या नाटकातील तुकोबांच्या संवादातून दिसून येते. नाटकातील एका प्रवेशात ते शिवाजी महाराजांना सांगतात, 'साद्यासुध्या मावळ्या शेतकऱ्यांचे तू तानाजी मालूसन्यांसारखे सुभेदार बनविलेस तसाच माझ्या संतू तेल्यासारख्या वेदविद्येसाठी तळमळणाऱ्या लेकरालासुध्दा वेदांताचे संकुलीत दार खुलं करून देण्यासाठी हा सारा खटाटोप.' विद्यमान परिस्थितीतही हा विचार आवयक असल्याने पु. ल. देशपांडेनी तो समर्पकपणे आपल्या नाटकांतून मांडला. विषयानुरूप प्रसंगासाठी लेखकाने योग्य अभंग निवडला. या संहितेनुसर तुकोबा अभंग रचनां करतात.

त्यांना संतू 'तेली' व म्यनवबा चांभार यांच्या मुखातून अभंगाची कडवी वदवली आहे. तुकाराम अभंग म्हणायला आरंभ करतात, 'उंच नीच काही नेणे भगवंत। तिष्ठ भावभक्ती देखोनिया॥। पढवे कडवे संताजी तेली म्हणतो, 'दासीपुत्र कण्या विदूराच्या भक्षी। दैत्याघरी रक्षी प्रल्हादासी॥। पुढे म्यानबा म्हणतो 'चार्म रंगू लागे रोहिदासासंगे। कबिराचे मागे विणी शेले ॥।' हाच विषय नाटकाच्या केंद्रस्थानी आहे. संघर्षाची ठिणगी याच विचारातून प्रज्ञलीत होते.

सामाजिक स्थवारील वैचारिक संघर्ष : 'वेदांचा तो अर्थ आम्हासीच ठावा।' असे म्हणणाऱ्यां संत तुकारामांविषयी मंबाजीचा सुचक संवाद या नाटकात आहे. तो म्हणतो, 'वाणगट वेदांत सांगायला लागले. तेल्यानेही उपदेश करायला सुरुवात केली. आता आम्हा ब्राम्हणांना नांगर धरावा लागणार.' तसाच मंबाजीचा 'रामशास्त्री वाघोलीकरांच्या रूपाने तुझा मारेकरी वाघोलीहून वाट चालत येत आहे.' हा संवाद सूचक आहे.

अभंग-संवाद : मु. ल. देशपांडे या नाटकांत काही पात्रांच्या मुखात तुकोबांचे अभंगच प्रसंगानुरूप कौशल्याने पेरले आहेत. उदाहरणार्थ तुकोबांच्या भेटीला आलेले शिवाजी महाराज म्हणतात, "न लगे मुक्ती धन संपदा। संतसंग दे गा सदा॥। तुकोबांचे स्वागत करण्यास सज्ज होणारी रामशास्त्रीची पत्नी जानकी म्हणते, 'साधू संत येती घरा। तोची दिवाळी दसरा॥।' जिजा संताजीला म्हणते, 'तुका म्हणे ऐशा नरा। मोजून माराव्या पैजारा॥।' इतकेच नव्हे, तर तुकोबांना मारायला आलेल्या मंबाजीला संताजी म्हणतो, 'मंव्या, हातातल्या टाळानं टाळकं सडकीन. महाराजांच्या पायाशी 'भऊ मेणाहूनी आम्ही विष्णूदास ।'" पण तुळ्यासारख्या खटाशी वागतांना 'कठीण कज्रास भेदू ऐसे॥।' अपले विश्व घरापुरतेच मर्यादित असते. तुकारामासारखे संत हे विश्वची माझे घर मानून जगतात. दारूण प्रसंगातही ते विचलीत होत नाहीत. त्यांची परेश्वरावरील श्रधा अढळ असेते. परोपकाराची वृत्ती ते सोडत नाहीत. 'तुका म्हणे आता' या नाटकात तुकोबांवर हल्ला करणाऱ्या मंबाजीला ते सोडून देतात. संघर्ष मात्र सुरुच ठेवतात. ह. श्री. शेणोलीकरयांच्या मतानुसार 'त्यांचा हा झागडा वैयक्तिक नव्हता. तत्कालीन शुद्रातिद्रांच्या जीवनाच्या सामाजिक पार्वभूमीवर तो चालू होता. त्यामुळे त्या वर्गाचे सामुदायिक मन तुकोबांच्या उद्धारात व्यक्त झाले आहे. त्यांच्या एकंदर अभंगवाणीतही

व्यक्तिगत आत्माविष्काराबरोबर वर्गीय सुखदुःखांचा आविष्कार झाला आहे.' ग्रामीण भाषा : ग्रामीण भाषा हे या नाट्यसंहितेचे आणखीन एक वैशिष्ट्य. रसिक प्रेक्षकांना सहज रुचेल, पचेल अन् समजेल अशी भाषा लेखकाने खासकरून आवली, म्यानबा, पिन्या रामोशी यांच्या संवादातून ती योग्यरित्या वापरलेली दिसते. संत तुकारामांनी आपल्या काळातील कौटुंबिक, सामाजिक आणि धार्मिक जीवनाचे यथातथ्य चित्रण आपल्या अभंगातून केले आहे. ग्रीक विचारवंत सिसरो यांच्या मतानुसार 'नाटक म्हणजे जीवनाचे अनुकरण आहे, चालीरीतीचा आरसा आहे, सत्याचे प्रतिबंब आहे.' त्यानुसार पु. ल. देशपांडेच्या 'तुका म्हणे आता' या नाटकात तुकारामकालीन भाषा व चालीरीतीचे तसेच लेखकाच्या काळातील समाजाचे प्रतिबंब पहायला मिळते. जिजाई आणि जानकी यांचा गृहिणीधर्म : या नाटकांतील तुकोबांची पत्नी जिजाई आणि रामशास्त्रीची पत्नी जानकी दोघांचेही गृहस्वामीनी आहेत. आपल्या पर्तीवर प्रेम आहेत आणि विश्वास आहे. एका प्रवेशात जानकी जानकी म्हणते 'माझे पती इतके न्यायनिष्ठूर आहेत की उद्या माझ्या विरुद्ध या त्यांच्या धर्मपत्नी विरुद्ध न्याय देण्याचा प्रसंग आला, तरी त्यांची जिज्हा प्रेमानं किंवा सहानभूतीनं चळणार नाही.' 'अतिथी देवो भव' या धारणेनुसार दारी आलेल्यांचे स्वागत करणारण्याची रीत या नाटकातील दोन्ही गृहीणी पाळतात. छत्रपती शिवाजी महाराज संत तुकारामांकडे अले असता अवली राजांना गुळपाणी देत तुकोबांना म्हणते, 'लोकास्नी पर्फच निट करायला सांगतायवसा अन् राजं दारात आलं त्यांन्ला निसतं गुळपाणी दिल्याबिगार सोडतायसा.' दुसरीकडे न्यायदान करायला आलेले रामेश्वरशास्त्री संत तुकारामांच्या स्वागता विषयी मंबाजीला म्हणतात, 'माझ्या गृहदेवतेची आज्ञा झाली तर मी तसंही करीन. अभ्यागतच स्वागत करणं हा गृहिणीधर्म आहे.' तुकाराम, शिवाजी महाराज आणि समर्थ : 'दुसऱ्यां सांगे ब्रम्हज्ञान। आपण कोरडे पाषाण॥।' असे तुकारामांचे व्यक्तिमत्त्व नव्हते. 'अज्ञानाची भक्ती इच्छीती संपत्ती तयाचिये मती बोध कैसा॥। तुका म्हणे जळो ऐसियांचे तोंड। अज्ञानाचे बंड वाडविती॥।' असे म्हणण्याचा अधिकार संत तुकारामांना होता, करण ते स्वतःच निरपेक्ष-निष्काम वृत्तीचे होते. विठ्ठलाकडे 'हेची दान देगा देवा तुझा विसर न व्हावा

॥॥” हे दान मागतांना ‘न लगे मुक्ती धन संपदा । संतसंग देगा दिसून येतात. तुकोबांच्या घरात दारीद्र्यलक्ष्मी नांदत होती. तरी ही ते छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आणलेली सुवर्णालंकरांची भेट ते नप्रपणे नाकारतात. नाटकात हा प्रसंग साकारतांना लेखक तुकोबांच्या माध्यमाने वारकरी संप्रदायाचे महत्व राजांसमोर स्पष्ट करतात. ते म्हणतात, “शिवबा, आम्हा वारकर्यांचा पंथ नुसता टाळ कुटणाऱ्यांचा नाही. सावता माळ्याला कांदा मुळा भाजीत माझी विठाई दिसत होती. चोखोबांना रस्ता झाडतांना पांडूरंगाचे पाय दिसत होते. एकनाथांनी घर न सोडता विडुलाला आपलासा केला. आमची परंपरा संसार सोडून मुक्तीच्या मागं धावणाऱ्यांची नाही. संसारात राहून केवळ भावानं देवाला जवळ करता येत. हे सांगण्यासाठी भागवत संप्रदायाचा जन्म.” या प्रसंगाविषयी ‘श्री तुकारामबाबांच्या अभंगाची गाथा’ यात पंचवीस अभंग आहेत. त्यापैकी एका अभंगात समर्थ रामदासांचा उल्लेख ‘सदगुरु श्रीरामदास भूषण । तेथे घाली मन चाळौ नाको॥’ असा आहे. पु.लं.च्या नाटकात तो दिसत नाही.

देहूचा ‘शूद्र वाणी’ : डॉ. श्री. म. फिंगे यांच्या मतानुसार ‘तुकाराम हे शूद्र असत्यमुळे त्यांना वेदाध्यानाचा अधिकार नव्हता. तेव्हा त्यांनी संतवचनांच्या श्रवणाने, वाचनाने, व मननाने श्रेष्ठ विचारधन जोडले. अनुभवाच्या अगीतून ते तावून सुलाखून निघाले.’ पु. लं देशपांडेच्या ‘तुका म्हणे आता’ या नाटकात रामशास्त्रीसमोर स्वाताःचा परिचय करून देतांना ‘मी या देहूचा शूद्र वाणी आहे महाराज.’ असा करून देतात. मुलतः संत तुकारामांचे नाव तुकाराम बोल्होबा आंबिले, कुळ मोरे, शके १५१० मध्ये त्यांचा जन्म झाला. शके १५५४ मध्ये महाराष्ट्रात दुष्काळ पडला. संत तुकारामांची वडिलोपार्जित सावकारी गेली. एकेकाळचे सावकार तुकोबा ब्रह्मण, क्षत्रीय, वैश्य आणि शूद्र या चतुर्वणापैकी स्वाताःला ‘शूद्र वाणी’ म्हणवतात.

मिश्कीलपणा : पु. ल. देशपांडेचा मिश्कीलपणा या नाटकांतही दिसून येतो. मंबाजी तुकोबांचे अभंग लिहीणाऱ्या संताजी तेलीना विचारतात “धाणा बंद केलास वाटत?”

आधार ग्रंथ : कुलकर्णी, भीमराव, ऐतिहासिक मराठी नाटके, जोशी लोखंडे प्रकाशन, पुणे. २८३ देशपांडे, पु. लं. तुका म्हणे आता, प्रस्तावना, मौज प्रकाान, मुंबई. संत तुकारमबाबांची अभंगाथा, महाराष्ट्र. शेणोलीकर, ह. श्री., प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप.

तेव्हा संताजी म्हणतात, “आपल्या मठात जबरदस्तीनं फुकट सदा॥” हे स्पष्ट करतात. हे विचार त्यांच्या वागण्याती तेल नेतात ते म्हाइयाच घाण्यवरचं” आणखी एका प्रवेशात रामशास्त्रींच्या न्यायासनासमोर मंबाजी म्हणतो, ‘‘पाहिलंत महाराज, कसं या तेल्या तांबोळ्यांना उधटासारखं बोलायला शिकलं या तुकारामानं? स्नानसंध्येची टवाळी करतो, उद्या पूजाप्रदक्षिणेचीही करील.” यावर संताजी म्हणतो, ‘‘मनात भाव नाही आणि देवाभोवती फेन्या मारताहेत, माझ्या घाण्याचा बैलसुधा दिवसभर फिरत असतो. म्हणून काय तो प्रदक्षिणेचं पुण्य जोडतो?’’ या संवादामुळे गंभीर प्रसंगातही पु. ल. हास्यलहर निर्माण करतात. काही ठिकाणी ‘कावळ्याच्या गळा मुक्ताफळा माळा । तरी काय त्याला भूषण सोभे॥। असे तुकोबांचे तयार अभंगच ते योग्य ठिकाणी निवडतात.

चमत्कारहीत नाटक : संतचरित्रात तसेच नाटकांत चमत्कार पहायला प्रेक्षकांना आवडतात, त्यामुळे ते दाखवण्याचा प्रयत्न लेखक करतांना दिसतात. पु. ल. देशपांडेनी या नाटकात तुकारामांच्या जीवनातील चमत्कार टाळलेत व सुझ मनाला पटेल अशा पध्दतीने ते विषय मांडलेत. उदाहरणार्थ इंद्रायणीत बुडवलेले अभंग काही नाटकांत पांडूरंग, तर काही नाटकात इंद्रायणी परत तारते. असे दाखवले आहे. ‘तुका म्हणे आता’ यात रामेवरशास्त्री म्हणतात, ‘लोकांगेन हे रत्न उचलून परत दिलं.’ हा संवाद वास्तवदर्शी आहे. रामशास्त्री पुढे जे म्हणतात, ‘मुठभर सत्ताधीशांना अधिकाराच्या बळावर जनतेला पटलेलं तत्त्वज्ञान दडून टाकता येत नाही.’ हे त्रिकालबाधीत सत्य आहे.

समारोप : पु. ल. देशपांडेनी संत तुकारामांचा ‘विष्णूमय जग वैष्णवांचा धर्म । भेदाभेद भ्रम अमंगळ॥। हा विचार ‘तुका म्हणे आता’ या नाटकाच्या केंद्रस्थानी ठेऊन नाट्यरंभ केला. त्यातूनच निर्माण झालेला तुकाराम-मंबाजी यांचा सामाजिक स्थरावरचा विचारसंघर्ष समर्पकतेने साकारला व नाटकाच्या शेवटी गेन्या चांभाराघरची भाकरी रामवरशास्त्री आनंदाने खातात, असे दाखवून भेदाभेद नष्ट करणारा ‘कोणही जीवाचा न घडो मत्सरा. वर्म सर्वेव पूजनाचे.’ हा संत तुकाराम महाराजांचा विचार आचरणात आणून दाखवला.

संताजी तेलीना विचारतात “धाणा बंद केलास वाटत?” येथेच नाटकाची सांगता होते. ■